

Ekonomia

Wykluczenie bankowe w Polsce w aspekcie ekonomicznym i społecznym

Iwa Kuchciak

Wykluczenie bankowe w Polsce w aspekcie ekonomicznym i społecznym

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Ekonomia

Wykluczenie bankowe w Polsce w aspekcie ekonomicznym i społecznym

Iwa Kuchciak

Iwa Kuchciak – Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Instytut Finansów
Katedra Bankowości, 90-214 ul. Rewolucji 1905 r. nr 39, Łódź

RECENZENT
Beata Świecka

REDAKTOR INICJUJĄCY
Monika Borowczyk

OPRACOWANIE REDAKCYJNE
Mateusz Malicki

SKŁAD I ŁAMANIE
AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI
Anna Basista

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/ 30322351

© Copyright by Iwa Kuchciak, Łódź–Kraków 2020
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź–Kraków 2020
© Copyright for this edition by AGENT PR, Łódź–Kraków 2020

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.09509.19.0.M

Ark. wyd. 15,0; ark. druk. 14,375

ISBN 978-83-8220-206-9
e-ISBN 978-83-8220-207-6
ISBN AGENT PR 978-83-64462-46-7

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 665 58 63

Oskarowi

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział 1	
Identyfikacja pojęcia i rozmiarów wykluczenia bankowego	17
1.1. Gospodarstwa domowe na rynku usług finansowych	17
1.2. Wielowymiarowość zjawiska wykluczenia bankowego	30
1.2.1. Historyczne uwarunkowania rozważań nad wykluczeniem	30
1.2.2. Wykluczenie finansowe jako punkt wyjścia do zdefiniowania wykluczenia bankowego	33
1.3. Konceptualizacja wykluczenia bankowego	38
Rozdział 2	
Uwarunkowania pomiaru zjawiska wykluczenia bankowego	45
2.1. Problematyka pomiaru wykluczenia	45
2.2. Przegląd badań nad poziomem wykluczenia	46
2.2.1. Ujęcie krajowe	46
2.2.2. Kontekst międzynarodowy	55
2.3. Przegląd wybranych statystyk umożliwiających nakreślenie rozmiarów wykluczenia w Polsce	61
Rozdział 3	
Uwarunkowania wykluczenia bankowego	67
3.1. Wykluczenie bankowe w aspekcie trudności w dostępie lub barier w korzystaniu z produktów bankowych	67
3.2. Przegląd czynników predestynujących do wykluczenia bankowego	73
3.2.1. Klasyfikacja przyczyn wykluczenia bankowego	73
3.2.2. Przyczyny wykluczenia o charakterze ekonomicznym, społecznym, demograficznym i psychologicznym z perspektywy badań wtórnych	74
3.2.3. Niedostateczny poziom wiedzy i świadomości finansowej	86
3.2.4. Powolny rozwój infrastruktury polskiego systemu płatniczego	92
3.2.5. Wykluczenie cyfrowe	95
3.3. Wykluczenie bankowe na tle wykluczenia społecznego	98
3.3.1. Koncepcja wykluczenia społecznego i jego składowych	98
3.3.2. Związek między wykluczeniem społecznym a bankowym	100
3.4. Konsekwencje wykluczenia bankowego w ujęciu mikro- i makroekonomicznym	103

Rozdział 4

Działalność alternatywnych dostawców usług o charakterze finansowym w kontekście inkluzji bankowej **109**

- 4.1. Wykluczenie jako czynnik rozwoju instytucji parabankowych 109
- 4.2. Pozabankowi usługodawcy na rynku usług płatniczych 114
- 4.3. Specyfika funkcjonowania instytucji mikrokredytowych 127

Rozdział 5

Przegląd regulacji prawnych oraz inicjatyw zmierzających do zwiększenia inkluzji bankowej **135**

- 5.1. Przegląd ustawodawstwa pod kątem zwiększenia inkluzji finansowej 135
 - 5.1.1. Problem wykluczenia w regulacjach bankowych 135
 - 5.1.2. Regulacje kształtujące bezpieczeństwo i stabilność sektora bankowego 137
 - 5.1.3. Dostęp do podstawowego rachunku płatniczego 138
 - 5.1.4. Regulacje w obszarze kosztów realizacji transakcji gotówkowych i bezgotówkowych 145
 - 5.1.5. System ochrony praw konsumentów na rynku finansowym 150
- 5.2. Kształtowanie świadomości finansowej gospodarstw domowych 158
 - 5.2.1. Znaczenie edukacji finansowej w korzystaniu z usług finansowych 158
 - 5.2.2. Przegląd i ocena inicjatyw mających na celu podniesienie kompetencji finansowych w polskim społeczeństwie 163

Rozdział 6

Analiza SWOT/TOWS uwarunkowań ograniczenia wykluczenia bankowego z perspektywy gospodarstw domowych **169**

- 6.1. Analiza strategiczna czynników wewnętrznych i zewnętrznych wpływających na poziom zjawiska wykluczenia bankowego 169
- 6.2. Rekomendacje płynące z analizy strategicznej 182

Zakończenie 189

Bibliografia 197

Spis rysunków 225

Spis tabel 227

Wstęp

Obserwowane od kilkunastu lat podnoszenie poziomu życia oraz zachodzące przemiany cywilizacyjno-kulturowe wpłynęły na zmianę potrzeb i oczekiwań polskich gospodarstw domowych, a tym samym i wzorców postępowania konsumentów oraz sposobów podejmowania przez nich decyzji finansowych. Należy podkreślić, iż zachowania finansowe gospodarstw domowych stanowią ważny wymiar zachowań konsumentów, rozumianych jako ogół działań związanych z uzyskiwaniem i użytkowaniem produktów oraz dysponowaniem nimi wraz z decyzjami poprzedzającymi i warunkującymi te działania, bowiem pozyskanie dostępu do dóbr i usług nierozzerwalnie związane jest z aspektem finansowym¹.

W najbardziej rozpowszechnionym ujęciu zachowania finansowe obejmują takie działania, jak: zarządzanie gotówką i budżetem, korzystanie z produktów pożyczkowo-kredytowych, oszczędzanie, inwestowanie, zawieranie ubezpieczeń i zarządzanie posiadanym majątkiem². Przebieg tych procesów, w połączeniu z dążeniem gospodarstw domowych do zaspokojenia potrzeb, determinuje konieczność nawiązania relacji z bankami, a także ich intensywność.

W niniejszej monografii zagadnienie włączenia bankowego rozpatrywane będzie w odniesieniu do gospodarstw domowych w aspekcie podmiotowym i przedmiotowym. Biorąc pod uwagę przyjęty punkt widzenia, wykluczenie bankowe analizowane będzie w kontekście samowykluczenia (wynikającego z indywidualnych decyzji podejmowanych przez gospodarstwa domowe bądź będącego rezultatem występowania trudności w korzystaniu z produktów bankowych) oraz jako efekt ograniczenia lub nawet odmowy dostępu do produktów ze strony banków a zatem zjawisko to będzie analizowane i oceniane równoległe w aspekcie dostępności, możliwości i wykorzystania systemu bankowego. Rozważania będą także koncentrowały się na poziomach ekskluzji bankowej, począwszy od gospodarstw domowych zupełnie nieubankowionych, poprzez ubankowione marginalnie, a skończywszy na włączonych w system bankowy³.

1 F. Engel, R.D. Blackwell, P.W. Miniard, *Consumer Behavior*, The Dryden Press, 1995, s. 4.

2 A. Londqvist, *A Note on the Determinants of Household Saving Behavior*, „Journal of Economic Psychology” 1981, vol. 1, issue 1, s. 39.

3 W literaturze przedmiotu wskazuje się także na dostawców nieformalnych w postaci instytucji płatniczych bądź parabankowych, kontakty z którymi generują grupę osób określaną

Należy podkreślić, iż choć w literaturze przedmiotu, wykluczenie bywa rozpatrywane w szerszym wymiarze, a mianowicie nie tylko wykluczenia bankowego, ale wykluczenia finansowego⁴, to w monografii, ze względu na kluczową rolę, jaką pełnią banki w systemie finansowym oraz postrzeganie dostępu do produktów bankowych jako uniwersalnej potrzeby występującej w większości rozwiniętych społeczeństw determinującej pełne uczestnictwo w życiu społecznym i gospodarczym, skoncentrowano się na relacjach banki–gospodarstwa domowe, czyli na węższym obszarze wykluczenia. Ukazano jedynie wykluczenie bankowe na tle wykluczenia finansowego i wykluczenia społecznego w celu zobrazowania istotności podejmowanego w monografii problemu.

Wykluczenie bankowe analizowane będzie w wielu wymiarach, łącząc aspekt socjologiczny, ekonomiczny oraz prawny. Z punktu widzenia społecznego istotne jest zapewnienie dostępu gospodarstwom domowym do uczestnictwa w procesach finansowych i korzystania z podstawowych mechanizmów systemu bankowego, które umożliwiają uzyskanie ekonomicznej niezależności i włączenia społecznego. Z punktu widzenia ekonomicznego ograniczenia budżetowe gospodarstw domowych wyznaczają poziom zaspokojenia potrzeb z własnych środków, a dążenie do podnoszenia standardu życia prowadzi do nieustannego podejmowania decyzji finansowych, których efektywny przebieg w XXI wieku wymaga włączenia w system bankowy. Rozwój sektora bankowego i poprawa dostępu do produktów bankowych może prowadzić do wyrównywania nierówności dochodowych, zmniejszania ubóstwa, a w efekcie szybszego wzrostu gospodarczego. Kluczowymi pozostają także liczne negatywne konsekwencje wykluczenia bankowego. Wreszcie z punktu widzenia prawnego przeciwdziałanie wykluczeniu bankowemu wiąże się z zagwarantowaniem prawa do posiadania rachunku bankowego i dostępu do produktów bankowych dostarczanych w rozsądnych cenach i o wymaganej jakości, co stanowi istotny aspekt normalnego ekonomicznego i społecznego życia.

Problematyka włączenia w system bankowy (a w nawet szerzej w finansowy), stała się już przedmiotem badań krajowych i zagranicznych wiele lat temu, jednak w aspekcie nowych trendów pojawiających się w procesie inkluzji pozostaje ona nadal aktualna i należy stwierdzić, że nie została jeszcze wyeksploatowana. Rozważania nad zagadnieniem wykluczenia bankowego prezentowane w literaturze polskiej koncentrują się na wybranych aspektach tego zjawiska. Przede wszystkim są to publikacje statystyczno-sondażowe, prezentujące skalę ekskluzji bankowej (często w odniesieniu do krajów UE) oraz rozważające poszczególne determinanty

mianem nieformalnie włączonych. Kategoria gospodarstw domowych korzystająca z rachunków prowadzonych przez te instytucje będzie traktowana w rozprawie jako wykluczona z głównego nurtu bankowego. Indicators of Financial Access – Household – Level Surveys, World Bank, 2005, s. 4.

4 European Commission, *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, VC/2006/0183, March 2008, s. 4.

tego zjawiska, szczególnie kwestię narażenia na wykluczenie gospodarstw domowych o niskich dochodach, a także rolę edukacji finansowej w promowaniu procesów inkluzji⁵. Drugą grupę publikacji stanowią raporty i analizy sporządzone na zlecenie NBP, prezentujące wybrane elementy rozwoju obrotu bezgotówkowego i uwzględniające problem wykluczenia bankowego poprzez ukazanie skali wykorzystania podstawowych bezgotówkowych instrumentów płatniczych oraz poziomu rozwoju infrastruktury płatniczej umożliwiającej ich użytkowanie, a także przez prezentację postaw gospodarstw domowych wobec korzystania z wybranych produktów bankowych⁶.

Problematyka wykluczenia podejmowana jest także w literaturze zagranicznej. Można wskazać na trzy główne nurty tych opracowań. Pierwszym z nich są raporty i analizy sporządzone przez lub na zlecenie organizacji międzynarodowych takich jak UE, OECD, EBC, MFW oraz licznych instytucji i stowarzyszeń funkcjonujących w poszczególnych krajach. Celem tych opracowań jest zwiększenie świadomości na temat problemu wykluczenia poprzez prezentację skali i dynamiki zmian w poziomie wykluczenia w poszczególnych krajach, problematyki pomiaru zjawiska, wskazanie przyczyn i negatywnych skutków, jakie generuje wykluczenie oraz promowanie działań zmierzających do ograniczenia tego zjawiska⁷.

-
- 5 W ramach tego nurtu badań przywołać należy: M. Iwanicz-Drozdowska, *Bezpieczeństwo usług finansowych. Perspektywa Unii Europejskiej*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2008; M. Iwanicz-Drozdowska (red.), *Polski rynek finansowy wobec zmian społeczno-demograficznych*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2009; M. Iwanicz-Drozdowska (red.), *Edukacja i świadomość finansowa. Doświadczenia i perspektywy*, Oficyna Wydawnicza SGH w Warszawie, Warszawa 2011; M. Iwanicz-Drozdowska, A.K. Nowak, A. Lewandowski, *Preferencje polskich gospodarstw domowych w zakresie korzystania z usług finansowych. Wyniki badania ankietowego*, „Bank i Kredyt” 2008, nr 10, s. 36–47; P. Błędowski, M. Iwanicz-Drozdowska, *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion in Poland. National survey*, Warsaw, September 2007, <https://ssrn.com/abstract=2351252> (dostęp 12.06.2018); P. Błędowski, M. Iwanicz-Drozdowska, *Wykluczenie finansowe w Polsce i możliwości przeciwdziałania*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 2, s. 5–10; M. Maciejasz-Świątkiewicz, *Wykluczenie finansowe i narzędzia jego ograniczania*, „Studia i Monografie” nr 488, Uniwersytet Opolski, Opole 2013; J.K. Solarz, *Nowi wykluczeni. Ryzyko finansowe codzienności*, „Studia i Monografie” nr 37, Społeczna Akademia Nauk w Łodzi, Łódź–Warszawa 2012.
- 6 W szczególności: D. Maison, *Analiza barier dotyczących korzystania z obrotu bezgotówkowego oraz wskazanie działań ograniczających te bariery*, Warszawa 2010, http://www.nbp.pl/systemplatniczy/obrot_bezgotowkowy/analiza_barier.pdf (dostęp 14.0.2019); D. Maison, *Badanie postaw i zachowań finansowych Polaków powyżej 55 roku życia*, Warszawa 2012, http://www.nbp.pl/systemplatniczy/obrot_bezgotowkowy/raport_55_plus.pdf, (dostęp 12.02.2019); D. Maison, *Polak w świecie finansów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014; D. Maison, *Postawy Polaków wobec obrotu bezgotówkowego. Raport z badania 2016 i analiza porównawcza z danymi z 2013 roku*, Warszawa 2017, <https://www.nbp.pl/badania/seminaria/8v2017.pdf> (dostęp 12.03.2019).
- 7 Wśród tych opracowań można: *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion VC/2006/0183*, European Commission Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, 2008; *From Exclusion to Inclusion through Microfinance. Report*

Drugi nurt stanowią publikacje zagranicznych naukowców. Autorzy podejmują wątek ekskluzji w kontekście realizacji badań nad szeroko pojętym funkcjonowaniem instytucji sektora finansowego w obliczu narastającej konkurencji, innowacji technologicznych, regulacji prawnych i konsekwencji kryzysu finansowego⁸. Często podejmowanym wątkiem jest koncentracja na przyczynach i skutkach wykluczenia poszczególnych społeczeństw⁹ lub wybranych grup gospodarstw domowych np. o najniższych dochodach¹⁰, nadmiernie

-
- 1 – *Social and Financial Exclusion Map*, European Commission 2007; *FDIC National Survey of Unbanked and Underbanked Households*, December 2009; European Commission, *Special Eurobarometer 373, Retail financial services report*, Directorate-General Internal Market and Services, Brussels, Belgium, March 2012; A. Atkinson, F.A. Messy, *Measuring Financial Literacy: Results of the OECD / International Network on Financial Education (INFE) Pilot Study*, *OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions*, OECD Publishing, no. 15, 2012; A. Demirguc-Kunt, L. Klapper, *Measuring Financial Inclusion: The Global Findex*, World Bank Policy Research WP 6025, 2012, <http://elibrary.worldbank.org/doi/pdf/10.1596/1813-9450-6025> (dostęp 12.07.2019); A. Demirguc-Kunt, L. Klapper, D. Singer, P. van Oudheusden, *Measuring Financial Inclusion: The Global Findex*, Development Research Group, Finance and Private Sector Development Team, Policy Research WP 7255, April 2015; A. Demirguc-Kunt, L. Klapper, D. Singer, S. Ansvar, J. Hess, *The Global Findex Database 2017: Measuring Financial Inclusion and the Fintech Revolution*, World Bank, Washington, DC 2018.
- 8 W ramach tego nurtu badań można wskazać: A. Leyshon, N. Thrift, *Geographies of financial exclusion: financial abandonment in Britain and the United States*, „Transactions of the Institute of British Geographers” 1995, vol. 20, no. 3, s. 312–341; A. Leyshon, S. French, P. Signoretta, *Financial exclusion and the geography of bank and building society branch closure in Britain*, „Transactions of the Institute of British Geographers” 2008, vol. 33, issue 4, s. 447–465; L. Anderloni, E.M. Carluccio, *Access to Bank Account and Payment Services*, [w:] *New Frontiers in Banking Services. Emerging Needs and Tailored Products for Untapped Markets*, L. Anderloni, M.D. Braga, E.M. Carluccio (red.), Springer-Verlag Berlin-Heidelberg 2007; S. Carbó, E.P.M. Gardener, P. Molyneux, *Financial exclusion*, Palgrave MacMillan, 2005; J.F. Devlin, *A detailed study of financial exclusion in the UK*, „Journal of Consumer Policy” 2005, vol. 28, no. 1, s. 75–108; E. Kempson, C. Whyley, *Kept Out or Opted Out? Understanding and Combating Financial Exclusion*, Policy Press, Bristol 1999; E. Kempson, C. Whyley, J. Caskey, S. Collard, *In or Out? Financial Exclusion: a literature and research review*, FSA, UK, 2000; E. Seidman, M. Hababou, J. Kramer, *A Financial Services Survey of Low- and Moderate-Income Households*, 2005, https://www.researchgate.net/publication/5042576_A_financial_services_survey_of_low_income_households (dostęp 14.08.2019); S.P. Sinclair, *Financial Exclusion: an introductory survey*, Heriot Watt University/Centre for Research into Socially Inclusive Services (CRSIS), Edinburgh 2001.
- 9 Przykłady opracowań: J.M. Hogarth, C.E. Anguelov, J. Lee, *Why Don't Households Have a Checking Account?*, „Journal of Consumer Affairs” 2004, no. 38 (1), s. 1–34; J.M. Hogarth, C.E. Anguelov, J. Lee, *Who Has a Bank Account? Exploring Changes Over Time, 1989–2001*, „Journal of Family and Economic Issues” 2005, no. 26, s. 7–30; E. Kempson, C. Whyley, *Access to current accounts*, British Bankers Association, London 1998; E. Kempson, C. Whyley, J. Caskey, S. Collard, *In or Out? Financial Exclusion: a literature and research review*, FSA, UK, 2000.
- 10 Warto przywołać: L. Anderloni, E.M. Carluccio, *op. cit.*; M. Barr, *Banking the poor*, „Yale Journal on Regulation” 2004, no. 21, s. 121–138; J. Buckland, *Hard Choices: Financial Exclusion, Fringe Banks and Poverty in Urban Canada*, University of Toronto Press, 2012; J.M. Hogarth,

zadłużonych¹¹, mniejszościach narodowych¹², osobach najmłodszych¹³ lub wchodzących w wiek emerytalny¹⁴. Część publikacji podejmuje także zagadnienie możliwości podniesienia poziomu ubankowienia, w tym w szczególności za pomocą edukacji finansowej¹⁵.

Z punktu widzenia oceny konsekwencji wykluczenia bankowego istotny jest także trzeci nurt opracowań, odnoszący się do rozważań na temat wpływu poziomu rozwoju rynku finansowego na przyspieszenie wzrostu gospodarczego. Na gruncie tej dyskusji dostępne są opracowania zarówno negujące rolę finansów w kreowaniu wzrostu gospodarczego¹⁶, uznające koncepcję wpływu rynków finansowych na wzrost gospodarczy za zbyt oczywistą¹⁷, jak i dowodzące, że nie można pomijać sektora finansowego przy rozpatrywaniu koncepcji wzrostu gospodarczego i podkreślające, iż kraje wysoko rozwinięte zwykle posiadały dobrze rozwinięty system finansowy¹⁸. Kolejne publikacje wskazują na związek między

K.H. O'Donnell, *Banking relationships of lower-income families and the governmental trend toward electronic payment*, „The Federal Reserve Bulletin” July 1999, s. 459–473.

- 11 Taka perspektywa została wskazana w G. Gloukoviezzoff, *From Financial Exclusion to Overindebtedness: The Paradox of Difficulties for People on Low Income?*, [w:] *New Frontiers in Banking...*; G. Gloukoviezzoff, *Understanding and combating financial exclusion and overindebtedness in Ireland: a European perspective. What could Ireland learn from Belgium, France and the United Kingdom?*, „Studies in Public Policy” October 2011; E. Kempson, *Over-indebtedness in Britain*, London: Department of Trade and Industry, 2002; P. Błędowski, M. Iwanicz-Drozdowska, *Spółeczno-ekonomiczne aspekty nadmiernego zadłużenia*, „Bezpieczny Bank” 2010, nr 3 (42), s. 45–61.
- 12 Podejście to prezentują L. Anderloni, E. Aro, P. Righetti, *Migrants and financial services in Spain*, Mimeo 2005; M. Barr, *Banking the poor*, „Yale Journal on Regulation” 2004, no. 21, s. 121–138; J.P. Caskey, C.R. Duran, T.M. Solo, *The urban unbanked in Mexico and the United States*, World Bank Policy Research Working Paper 3835, 2006.
- 13 Szerzej: A. Atkinson, *Young people: Avoiding banking exclusion*, Personal Finance Research Centre, University of Bristol, United Kingdom, Bristol 2004.
- 14 Szerzej: H. Brown, *What is financial abuse?*, „The Journal of Adult Protection” 2003, no. 5 (2), s. 3–10; G.M. Korniotis, A. Kumar, *Do older investors make better investment decisions?*, „The Review of Economics and Statistics” 2011, no. 93 (1), s. 244–265; A. Lusardi, *Preparing for Retirement: The Importance of Planning Costs*, National Tax Association Proceedings 2002.
- 15 Problematyka ta została ujęta w: K. Hajaj, *Illiteracy, financial services and social exclusion*, Opinion Papers, 2002; Por. E. Kempson, *Policy level response to financial exclusion in developed economies: lessons for developing countries*, Access to Finance: Building Inclusive Financial Systems, World Bank, Washington, DC 2006; Por. A. Lusardi, O.S. Mitchell, *Financial literacy around the world: an overview*, „Journal of Pension Economics and Finance” 2011, no. 10; Por. A. Lusardi, O.S. Mitchell, *The Economic Importance of Financial Literacy: Theory and Evidence*, „Journal of Economic Literature” 2014, no. 52 (1), s. 5–44.
- 16 Por. R.E. Lucas, *On the mechanics of economic development*, „Journal of Monetary Economics” 1988, no. 22, s. 3–42; Por. J. Robinson, *The generalization of the general theory*, [w:] eadem, *The Rate of Interest and Other Essays*, Palgrave Macmillan UK, London 1952.
- 17 Szerzej: M.H. Miller, *Financial markets and economic growth*, „Journal of Applied Corporate Finance” 1998, no. 11, s. 8–15.
- 18 Przykłady opracowań: W. Bagehot, *Lombard Street: A Description of the Money Market*, Henry S. King & King Co, London 1873; J.A. Schumpeter, *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*,

możliwościami finansowania inwestycji poprzez zgromadzone oszczędności przy wykorzystaniu systemu finansowego¹⁹ lub na wzrost dochodowości realizowanych inwestycji wspomagających procesy wdrażania innowacji²⁰, a także na związek między poziomem rozwoju rynku finansowego a rozwojem gospodarczym. Należy także wspomnieć o publikacjach analizujących wpływ deregulacji sektora bankowego na nierówność dochodów oraz ogólną efektywność rynku²¹, a także opracowaniach zaliczanych do nurtu rozważań nad nierównością dochodów, w których podkreślana jest rola rozwiniętego rynku finansowego w zmniejszaniu nierówności dochodowych oraz przeciwdziałaniu pogłębianiu się zjawiska ubóstwa²².

W świetle istniejącej literatury w niniejszej monografii zdecydowano się podjąć rozważania na temat problemu wykluczenia od strony popytowej, czyli z perspektywy gospodarstw domowych. **Przyjęto za cel ocenę zjawiska wykluczenia bankowego w kontekście przyczyn jego powstawania, skutków generowanych w skali mikro- i makroekonomicznej oraz metod mogących znaleźć zastosowanie w stymulacji i intensyfikacji procesów inkluzji bankowej.**

Realizacji celu przypisano hipotezę mówiącą, iż **całkowita eliminacja zjawiska wykluczenia bankowego w Polsce nie jest aktualnie możliwa ze względu na mnogość uwarunkowań skłaniających gospodarstwa domowe do pozostawania w gronie wykluczonych**. Realnym natomiast pozostaje dalsze ograniczenie zjawiska wykluczenia bankowego w efekcie równoległego prowadzenia działań o charakterze legislacyjnym, edukacyjnym i technologicznym inicjowanych na szczeblu krajowym bądź stanowiących implementację regulacji międzynarodowych.

Układ monografii podporządkowany został celowi oraz weryfikacji przyjętej hipotezy głównej. Praca składa się ze wstępu, sześciu rozdziałów oraz zakończenia.

Rozważania w pierwszym rozdziale rozpoczną się od teoretycznych uwarunkowań towarzyszących podejmowaniu decyzji ekonomicznych przez gospodarstwa domowe, które stanowią punkt wyjścia do charakterystyki zachowań

Duncker und Humblot, Berlin 1912; J.G. Gurley, E.S. Shaw, *Financial Aspects of Economic Development*, „The American Economic Review” 1955, no. 45 (4), s. 515–538; R.W. Goldsmith, *Financial structure and development*, New Haven, CT: Yale University Press 1969; R.I. McKinnon, *Money and Capital in Economic Development*, Brookings Institution Press, Washington, DC 1973.

19 Por. V.R. Bencivenga, B.D. Smith, *Financial Intermediation and Endogenous Growth*, „The Review of Economic Studies” 1991, vol. 58, no. 2, s. 195–209; Por. T. Jappelli, M. Pagano, *Saving, Growth, and Liquidity Constraints*, „The Quarterly Journal of Economics” 1994, vol. 109, no. 1, s. 83–109.

20 Szerzej: J. Greenwood, B. Jovanovic, *Financial Development, Growth, and the Distribution of Income*, „The Journal of Political Economy” 1990, vol. 98, no. 5, part 1, s. 1076–1107; Por. R.G. King, R. Levine, *Finance and Growth: Schumpeter Might be Right*, „The Quarterly Journal of Economics” 1993, vol. 108, no. 3, s. 717–737.

21 Szerzej: J. Jayaratne, P. Strahan, *The finance-growth nexus: Evidence from bank branch deregulation*, „The Quarterly Journal of Economics” 1996, vol. 111, issue 3, s. 639–690.

22 T. Beck, A. Demirgus-Kunt, R. Levine, *Finance, inequality and the poor*, „Journal of Economic Growth” 2007, vol. 12, issue 1, s. 27–49.

finansowych zmierzających w kierunku zaspokojenia potrzeb finansowych na rynku bankowym. W ujęciu przedmiotowym wskazane zostaną możliwe obszary i poziomy wykluczenia bankowego jako węższej kategorii niż wykluczenie finansowe. Na bazie historycznych uwarunkowań definiowania pojęcia wykluczenia przedstawiona zostanie ewolucja znaczenia tego pojęcia.

W drugim rozdziale wskazane zostaną ograniczenia wpływające na pomiar zjawiska wykluczenia bankowego. Na podstawie dokonanego przeglądu badań nad poziomem wykluczenia oraz dostępnych statystyk nakreślone zostaną rozmiary tego zjawiska w odniesieniu do wybranych kategorii produktów bankowych, wykorzystywanych we wskaźnikach służących ocenie poziomu ubankowienia społeczeństwa. Dokonane zostanie porównanie podstawowych wskaźników co pozwoli ocenić pozycję Polski na tle innych krajów pod względem wykluczenia bankowego.

Rozważania podjęte w pierwszych dwóch rozdziałach stanowią będą punkt wyjścia do identyfikacji przyczyn występowania wykluczenia bankowego. Będą one rozpatrywane zarówno w kontekście mikro-, dzięki któremu możliwe będzie wskazanie cech predestynujących gospodarstwo domowe do pozostawania w gronie wykluczonych bankowo jak i makroekonomicznym, wskazującym na przyczyny wykluczenia związane z poziomem rozwoju infrastruktury bankowej, cyfryzacji społeczeństwa oraz świadomości finansowej. Odrębnie analizowany będzie związek między wykluczeniem społecznym a bankowym. Na zakończenie rozdziału podjęty zostanie wątek konsekwencji, jakie pociąga za sobą ekskluzja bankowa zarówno dla pojedynczego gospodarstwa domowego, jak i dla całej gospodarki.

W czwartym rozdziale dokonany zostanie przegląd działalności alternatywnych dostawców usług finansowych. W szczególności uwaga zostanie poświęcona dostawcom usług płatniczych, gdyż to na tym rynku przewidywane są największe zmiany wymuszone postanowieniami Dyrektywy PSD2²³, stwarzającej możliwość aktywnego uczestniczenia w transakcjach płatniczych i oferowania innowacji produktowych przez inne podmioty niż banki. Omówiona zostanie także rola instytucji mikrokredytowych ze względu na charakter oferowanych przez nie produktów pożyczkowo-kredytowych, do których dostęp jest warunkowany posiadaniem zdolności kredytowej przez gospodarstwo domowe.

Identyfikacja przyczyn i konsekwencji wykluczenia bankowego stanowić będzie podstawę do przeglądu inicjatyw mających na celu ograniczenie zjawiska wykluczenia. Najwięcej uwagi poświęcone zostanie regulacjom prawnym obowiązującym w sektorze bankowym zapewniającym bezpieczeństwo i stabilność systemu bankowego, gwarantującym dostęp do darmowego lub niskokosztowego rachunku

23 *Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2015/2366 z dnia 25 listopada 2015 r. w sprawie usług płatniczych w ramach rynku wewnętrznego, zmieniająca dyrektywy 2002/65/WE, 2009/110/WE, 2013/36/UE i rozporządzenie (UE) nr 1093/2010 oraz uchylająca dyrektywę 2007/64/WE, OJ L 337, 23.12.2015, s. 35–127.*

bankowego, mającym na celu usankcjonowanie kwestii kosztów realizacji transakcji gotówkowych i bezgotówkowych oraz zapewnienie ochrony konsumentów na rynku bankowym. Następnie podjęte zostaną rozważania na temat znaczenia edukacji finansowej dla efektywnego korzystania z produktów bankowych. Dokonany zostanie przegląd i ocena inicjatyw mających na celu podniesienie kompetencji finansowych w społeczeństwie.

Dokonane w rozdziałach teoretycznych porównanie prowadzonych badań nad wykluczeniem bankowym w Polsce i na świecie stanowić będzie podstawę do przeprowadzania analizy strategicznej mającej na celu określenie potencjalnych zmian skali wykluczenia bankowego z perspektywy gospodarstw domowych i ocenę możliwości całkowitej eliminacji zjawiska wykluczenia bankowego w Polsce w perspektywie najbliższych lat. Stanowić będzie ona podstawę do sformułowania wniosków i rekomendacji.

Monografia opracowana została na podstawie obszernych studiów przeprowadzonych w oparciu o polską i zagraniczną literaturę przedmiotu, zarówno w formie zwartej, jak i w postaci artykułów, dokumentacji i materiałów instytucji finansowych, danych statystycznych z roczników i innych publikacji Eurostat, GUS, raportów NBP, opracowań pozostałych instytucji infrastruktury bankowej (KNF, BFG, ZBP), danych pochodzących z Internetu, a także innych materiałów instytucji badawczych.

Rozdział 1

Identyfikacja pojęcia i rozmiarów wykluczenia bankowego

1.1. Gospodarstwa domowe na rynku usług finansowych

Zainteresowanie aktywnością gospodarstw domowych¹ na rynku usług finansowych wynika z ich znaczenia dla funkcjonowania gospodarek narodowych. Odczuwanie potrzeb ekonomicznych stanowi główną przesłankę działań rynkowych podejmowanych przez gospodarstwa domowe. W sposób bezpośredni wiąże się to z gromadzeniem środków pieniężnych, a następnie ich wydatkowaniem na rynku dóbr i usług konsumpcyjnych, bowiem do normalnego funkcjonowania gospodarstwa domowego niezbędna jest pewna baza materialna, co sprawia, że w jej ramach realizuje się też funkcja gospodarcza (posiadanie oraz zarządzanie wspólnymi zasobami materialnymi, finansowymi i intelektualnymi). Ekonomiczne funkcje gospodarstw domowych, określane w literaturze jako produkcyjne i konsumpcyjne, wynikają z faktu powiązania ich z całością procesów gospodarczych, w których współdziałają z innymi podmiotami gospodarującymi, a więc z przedsiębiorstwami (w tym instytucjami finansowymi) i państwem². Realizacja

-
- 1 Nauka o gospodarstwie domowym i prawach rządzących domem (rodziną) stanowi genezę dyscypliny naukowej ekonomia – nazwanej według etymologii greckiej: *oikos* – dom, *oikojeneja* – rodzina, *nomos* – prawo, ustawa. Szerzej: Cz. Bywalec, *Ekonomika i finanse gospodarstw domowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
 - 2 Szerzej na temat zachowań konsumentów m.in. w: L.G., Schiffman, L.L. Kanuk, *Consumer Behaviour. Global Edition*, Pearson Higher Education, London 2010; J.F. Engel, R.D. Blackwell, P.W. Miniard, *Consumer Behavior*, The Dryden Press Edition, 8th, 1995; J.C. Mowen, M. Minor, *Consumer behavior (5th Edition)*, Prentice-Hall 1998; M.R. Solomon, *Consumer Behavior: Buying, Having, and Being (11th Edition)*, Pearson Education, Inc., 2014; L.G. Schiffman, J. Wisenblit, *Consumer behavior, (11th Edition)*, Pearson, Boston 2015; G.S. Becker, *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich*, PWN, Warszawa 1990; Cz. Bywalec, *Ekonomika i finanse gospodarstw*

wspomnianych funkcji przez gospodarstwa domowe wymaga podejmowania przez nie ustawicznie różnorodnych decyzji.

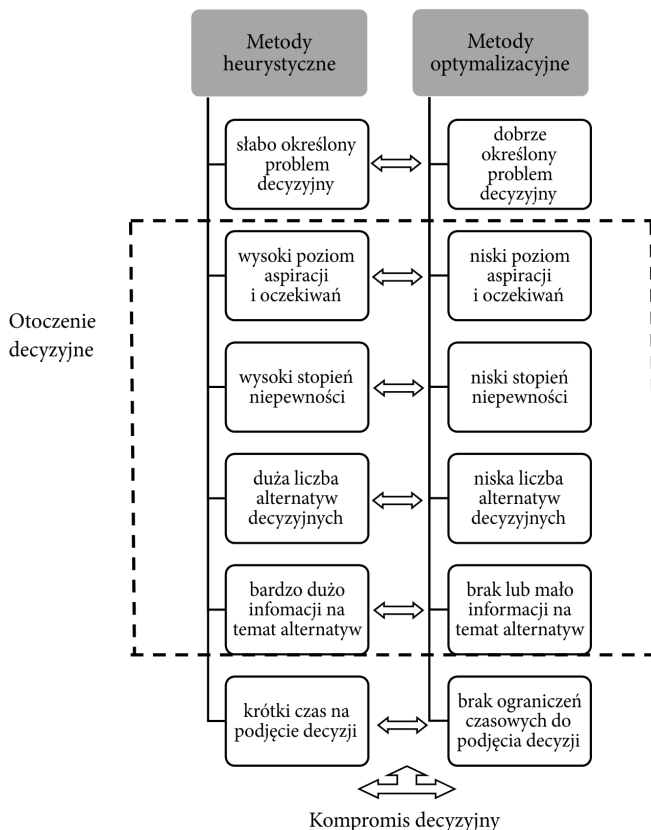
W literaturze przedmiotu wskazuje się na dwa główne nurty podejmowania decyzji. Pierwszy z nich, określanymi mianem **optymalizacyjnego**, polega na podejmowaniu decyzji w sposób przemyślany, analityczny lub ustrukturyzowany. Drugi zaś zbliżony jest bardziej do **myślenia heurystycznego** i sprowadza się do podejmowania decyzji w sposób intuicyjny, automatyczny i nawykowy³. W rzeczywistości decydent dokonuje kompromisu decyzyjnego w oparciu o szereg uwarunkowań wewnętrznych i zewnętrznych. Czynniki oceny w kompromisie decyzyjnym przedstawia Rysunek 1.

Podejmowanie bardziej złożonych decyzji, którym towarzyszy wyższy poziom niepewności, wymaga od gospodarstwa domowego ustawicznego poszukiwania kompromisu między stosowaniem metod optymalizacyjnych i metod heurystycznych szczególnie, iż podejmowanym decyzjom zawsze towarzyszą pewne ograniczenia, albo poznawcze związane z osobą decydenta (brak wystarczającej znajomości problemu decyzyjnego, zbyt wysokie aspiracje decydenta oraz krótki czas na podjęcie decyzji), albo leżące w jego otoczeniu (niewystarczająca ilość dostępnych informacji, zbyt duża liczba dostępnych wariantów decyzyjnych oraz wysoki poziom niepewności). W praktyce, dążenie do sprostania coraz bardziej złożonemu i niepewnemu otoczeniu powoduje, iż podejmujący decyzje finansowe podąża w kierunku coraz większego upraszczania i integrowania funkcji decyzyjnych, a tym samym stosuje jedną z dwóch strategii heurystycznych: albo proste reguły decyzyjne zwane heurystykami⁴ lub ich różne kombinacje, albo nie podejmuje

domowych, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009; Cz. Bywalec, *Konsumpcja a rozwój gospodarczy i społeczny*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010; J. Kramer, *Konsumpcja w gospodarce rynkowej*, PWE, Warszawa 1997; K. Mazurek-Łopacińska, *Zachowania nabywców i ich konsekwencje marketingowe*, PWE, Warszawa 2005; G. Antonides, F.W. Raaij, *Zachowanie konsumenta*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003; *Konsument i jego zachowania na rynku europejskim*, E. Kieźel (red.), PWE, Warszawa 2010; G. Światowy, *Zachowania konsumentów*, PWE, Warszawa 2006; L. Garbarski, *Zachowania nabywców*, PWE, Warszawa 2001; L. Rudnicki, *Zachowania konsumentów na rynku*, PWE, Warszawa 2012.

- 3 Kompleksowe porównania obu podejść można znaleźć w D. Kahneman, S. Frederick, *Representativeness revisited: Attribute substitution in intuitive judgment*, [w:] *Heuristics and Biases: The Psychology of Intuitive Judgment*, T. Gilovich, D. Griffin, D. Kahneman (red.), Cambridge University Press, Cambridge 2002, s. 49–81; Por. S.A. Sloman, *The empirical case for two systems of reasoning*, „Psychological Bulletin” 1996, no. 119, s. 3–22; Por. S.A. Sloman, *Two systems of reasoning*, [w:] *Heuristics and Biases...*, s. 379–397; Por. K.E. Stanovich, *Who is rational? Studies of individual differences in reasoning*, Lawrence Erlbaum, Mahwah 1999; Por. K.E. Stanovich, R.F. West, *Individual differences in reasoning: Implications for the rationality debate*, [w:] *Heuristics and biases...*, s. 421–440.
- 4 Heurystyki decyzyjne można określić jako ogólne reguły działania używane w sytuacjach podejmowania decyzji odnoszących się do sytuacji niepewnych i problematycznych. D. Latusek-Jurczak, *Zaufanie i nieufność w podejmowaniu decyzji*, „Decyzje” 2011, nr 16, s. 32 za B. Squire, P.D. Cousins, S. Brown, *Cooperation and Knowledge Transfer within Buyer-Supplier Relationships: The Moderating Properties of Trust, Relationship Duration and Supplier*

decyzji samemu i przenosi odpowiedzialność za decyzje na instytucje pośredniczące, tzw. *fee service* (stosując heurystykę zwaną heurystyką zaufania)⁵.

Rysunek 1. Kompromis decyzyjny – czynniki oceny

Źródło: T. Potocki, K. Opolski, *Decyzje w obliczu „niepewnych ryzyk” – rola heurystyk i nurtu racjonalności adaptacyjnej*, „Finanse” 2015, nr 1 (8), s. 46.

W kontekście podejmowania decyzji ważna jest kwestia zaufania⁶, która wiąże się z przyszłymi skutkami podejmowanych działań, przy czym im dalsza przyszłość, tym większy jest stopień niepewności, bowiem wraz z upływem czasu mogą pojawiać się nowe, nieprzewidziane okoliczności⁷. Problematyka zaufania

Performance, „British Journal of Management” 2009, no. 20, s. 461–477. Por. G. Gigerenzer, W. Gaissmaie, *Heuristic Decision Making*, „Annual Review Psychology” 2011, no. 62, s. 451–482.

5 T. Potocki, K. Opolski, *Decyzje w obliczu „niepewnych ryzyk” – rola heurystyk i nurtu racjonalności adaptacyjnej*, „Finanse” 2015, nr 1 (8), s. 45–46.

6 Szerzej na temat zaufania do instytucji finansowych w rozdziale II monografii.

7 Szerzej: P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Znak, Kraków 2007.

jest szeroko rozważana w kontekście relacji bank–klient. Istotna rola zaufania w podejmowaniu decyzji jest związana przede wszystkim z pojęciem niepewności. Dokonywanie wyboru w warunkach niepewności⁸ charakteryzuje się tym, że działania, między którymi trzeba dokonać wyboru, mogą prowadzić do różnych konsekwencji, a jednocześnie osoba dokonująca wyboru nie wie, która z tych konsekwencji nastąpi. Zyskanie możliwości oszacowania prawdopodobieństwa, z jakim zrealizują się różne konsekwencje podejmowanych działań, spowodowałoby, iż osoby podejmujące decyzje znajdowałyby się w sytuacji ryzyka⁹.

W teorii ekonomii odnotowano już wiele prób wyjaśnienia **zachowań finansowych gospodarstw domowych**. Do najbardziej znanych teorii klasycznych i neoklasycznych opierających się na założeniu racjonalności zachowania konsumenta należą:

- teoria względnego dochodu J.S. Duesenberry'ego (1949)¹⁰,
- zagadnienie funkcji konsumpcji I. Fishera (1930)¹¹,
- teoria permanentnego dochodu M. Friedmana (1957)¹²,
- hipoteza dochodu absolutnego J.M. Keynesa (1936)¹³,
- hipoteza cyklu życia F. Modiglianiego i R. Brumberga (1954)¹⁴.

Zaobserwowane w praktyce odstępstwa od założenia racjonalnych zachowań doprowadziły do powstania nowej generacji podejść do wyjaśniania zachowań finansowych gospodarstw domowych, uwzględniających badania psychologiczne i socjologiczne oraz podkreślających **behawioralne aspekty przy podejmowaniu decyzji**. W efekcie wyłoniła się teoria perspektywy i skumulowana teoria perspektyw D. Kahnemana i A. Tversky'ego (1979)¹⁵ oraz behawioralna teoria cyklu życia H. Sherfina i R. Thalera (1988)¹⁶.

8 Niepewność wynika z faktu, że świat ma charakter społeczny, gdyż składa się z innych ludzi, których zachowań i wyborów nie można przewidzieć ani kontrolować. P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Znak, Kraków 2007, s. 63–67.

9 T. Tyszka, *Decyzje: perspektywa psychologiczna i ekonomiczna*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010, s. 191–192.

10 Szerzej: J.S. Duesenberry, *Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1949.

11 Szerzej: I. Fischer, *The Theory of Interest*, Macmillan, London 1930.

12 Szerzej: M. Friedman, *A Theory of the Consumption Function*, Princeton University Press, Princeton 1957.

13 Szerzej: J.M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Macmillan, London 1936.

14 Szerzej: F. Modigliani, R. Brumberg, *Utility Analysis and the Consumption Function: An Interpretation of Cross-Section Data*, [w:] *Post-Keynesian Economics*, K. Kurihara (red.), Rutgers University Press, New Brunswick 1954.

15 Szerzej: D. Kahneman, A. Tversky, *Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk*, „Econometrica” 1979, vol. 47, no. 2, s. 263–291.

16 Szerzej: H. Sherfin, R. Thaler, *The Behavioural Life-Cycle Hypothesis*, „Economic Inquiry” 1988, vol. 26, issue 4, s. 609–643.